

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Nacjonalizm : krótkie studium kształtowania się ideologii

Author: Jacek Surzyn

Citation style: Surzyn Jacek. (2016). Nacjonalizm : krótkie studium kształtowania się ideologii. "Horyzonty Polityki" (2016, nr 7, s. 97-111), DOI: 10.17399/HP.2016.072005A

Uznanie autorstwa - Bez utworów zależnych Polska - Ta licencja zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu zarówno w celach komercyjnych i niekomercyjnych, pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Horyzonty Polityki
2016, Vol. 7, № 20

JACEK SURZYN

Uniwersytet Śląski w Katowicach
Wydział Nauk Społecznych
Instytut Nauk Politycznych i Dziennikarstwa
e-mail: jacek.surzyn@us.edu.pl

DOI: 10.17399/HP.2016.072005

Nacjonalizm. Krótkie studium kształtowania się ideologii

Streszczenie

CEL NAUKOWY: Celem naukowym artykułu jest przedstawienie na tle historycznym podstawowych formalnych założeń ideologii nacjonalistycznej z uwzględnieniem jej charakteru terminologicznego (kształtowanie specyficznej narracji językowej), stawianie celów, wokół których skupia się aktywność członków wspólnoty narodowej, oraz stworzenie własnej aksjologii służącej do usprawiedliwienia wszelkich podejmowanych działań.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Głównym podjętym w tekście problemem jest ukazanie, w jakim stopniu ideologia nacjonalistyczna została wytworzona jako konstrukt myślowy i służyć miała realizacji celów politycznych, spełniając przy tym ściśle określone i powszechne kryteria formalne. Metoda użyta do realizacji założonego celu to metoda opisowa, opierająca się na literaturze przedmiotu z odwołaniem do historycznych faktów. Przeprowadzone zostały także analizy językowe odwołujące się do źródłowego znaczenia terminów: naród, grupa etniczna, lud.

PROCES WYWODU: Realizacja celu badawczego tekstu polega na zestawieniu historycznych uwarunkowań i faktów, które przyczyniły się do narodzin ideologii nacjonalistycznej, z formalnymi schematami kształtującymi każdą ideologię nacjonalistyczną. Szczególna uwaga została zwrócona na aspekt moralny i konsekwencje, jakie niesie relatywizacja etyczna.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Tekst skrótowo sygnalizuje przyczyny negatywnego ujmowania nacjonalizmu. Wskazuje także na niebezpieczeństwa tkwiące w tej ideologii, opierając się na historycznych przykładach związanych z nazizmem i komunizmem, które to doktryny wykorzystywały ideologię nacjonalistyczną.

WNIOSKI, INNOWACJE, REKOMENDACJE: Przede wszystkim w tekście zwrócona jest uwaga na niebezpieczeństwa wynikające z relatywizmu etycznego i wytwarzania przez każdą ideologię nacjonalistyczną własnego porządku wartości. Tekst sygnalizuje, że możliwość dokonywania masowych zbrodni i eksterminacji charakteryzująca największe totalitaryzmy XX wieku wynikała właśnie z przyjęcia usprawiedliwionej skutecznością działania i realizacji założonego celu specyficznej aksjologii.

SŁOWA KLUCZEW:

nacjonalizm, naród, ideologia, wspólnota, państwo

NATIONALISM. A SHORT STUDY FORMATION
OF THE IDEOLOGY

Abstract

RESEARCH OBJECTIVE: The aim of this article is present the historical background of formal basic assumptions of nationalist ideology in regard to the nature of terminology (formation of a specific narrative language), goal setting for activity of the members of national community, and create its own axiology used to justify any taken actions.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The main problem, which is taken in the text is the question how nationalist ideology has been produced as a mental construct, which would serve for realization of political aims, with the strict and universal formal criteria. The method used to achieved the stated aim is descriptive method with reference to the historical facts. There were also carried linguistic analysis referring to the source meaning of the terms nation, ethnic group or people.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: Realization of the research aim consists the combination of historical circumstances and facts that led to the birth of nationalist ideology with the formal patterns shaping every nationalist ideologies. Particular attention was paid to the moral aspect and consequences, which are effects of ethical relativism.

RESEARCH RESULTS: Text briefly indicates the causes of negative recognition of nationalism. It also points to the dangers inherent in this ideology based

on historical examples associated with Nazism and communism, which both used the nationalist ideology for their ideological aims.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS AND RECOMMENDATIONS:

First of all there was paid attention to the dangers of ethical relativism and creation for every nationalist ideology its own order of values. Articles indicates that the ability to make mass murder and extermination characterized the greatest totalitarianisms of the twentieth century was due to the adoption justified efficiency of operation and achieved for realization of nationalist aim specific axiology.

KEYWORDS:

nationalism, nation, ideology, community, state

WSTĘP

Nacjonalizm jest ideologią, która miała ogromne znaczenie w kształtowaniu życia społecznego i politycznego w XX wieku. Zarazem jest to ideologia stosunkowo młoda i bardzo zróżnicowana, choć w wymiarze formalnym można wydzielić kilka wspólnych jej składników. Nacjonalizm od samego początku odwoływał się do kontekstu dziejowego i historycznego, co sprawiło, że elementem składowym każdej koncepcji lub doktryny nacjonalistycznej jest historyczny mit początku. Nacjonalizm w decydującym stopniu determinował więc (i determinuje także dziś) poczucie świadomości historycznej wśród narodów, zarówno w wymiarze świadomości ciągłości historycznego trwania jakiejś grupy społecznej, etnicznej czy narodowej, jak też i poczucia dumy z własnych dokonań w przeszłości, a także potrzeby odbudowania ewentualnie zniszczonej (utraconej) dawnej potęgi. Postrzeganie dziejów (historii) jako permanentnej konfrontacji i rywalizacji na poziomie „narodowym”, nawet jeśli świadomość narodowa jakiejś grupy w przeszłości była względnie mała, dla większości teoretyków i ideologów nacjonalizmu było motorem napędowym wszelkiego rozwoju i przede wszystkim strukturalnym i nieusuwalnym warunkiem ciągłości dziejowej. Tkwienie zatem w okowach nacjonalizmu uważało się za stan naturalny, to znaczy mający realne uzasadnienie i podstawę, problemem pozostawało jedynie uświadomienie sobie owego naturalnego stanu.

Większość badaczy określa nacjonalizm jako wymysł ostatnich dwustu lat (Calhoun, 1997). Nasilił się on wraz ze wzrostem dynamiki przemian społecznych i politycznych w drugiej połowie XIX wieku. W związku z tym, że owa dynamika w innym czasie i z innym natężeniem pojawiała się w różnych częściach Europy (w swych rozważaniach ograniczam się tylko do tego kontynentu), zatem i nacjonalizm kształtował się odmiennie w zależności od specyfiki grupy ludzkiej, której dotyczył. Należy przy tym pamiętać o specyficznym zjawisku, które dotknęło szczególnie świat zachodni w okresie powojennym. Nacjonalizm stał się bowiem w ogólnej świadomości czymś przebrzmiałym i niewartym większej uwagi. Po II wojnie światowej Europa Zachodnia skupiła się na budowaniu nowego ładu społeczno-politycznego, w którym nie było miejsca na ideologie nacjonalistyczne kojarzone powszechnie z okropnościami nazistowskiego terroru czasu wojny. Przeprowadzona w Niemczech na terenach przejętych przez aliantów zachodnich denazyfikacja społeczeństwa niemieckiego miała także wyplenić zabójczy nacjonalizm. Wraz z sukcesami zjednoczenia Europy zapomniano o nacjonalizmie, traktując go jako przebrzmiałą, prymitywną ideologię, której zachodnie społeczeństwa wolnego świata już się wyzbyły. Niestety pobieżność i krótkowzroczność takiej postawy została w pełni ujawniona wraz z upadkiem komunizmu. Nacjonalizm ponownie znalazł się w centrum politycznych wydarzeń (Calhoun, 1997; Anderson, 1997; Gellner, 1991).

Jakkolwiek jednak oceniamy tę ideologię, mając także w pamięci fakt, że nie była (i nie jest) ona jednorodna, należy uznać, że wykazuje się pewnymi wspólnymi cechami, które postaram się w dalszej części wskazać i krótko opisać.

1. KONTROWERSJE TERMINOLOGICZNE. KRÓTKA HISTORIA ZNACZENIA NAJWAŻNIEJSZYCH TERMINÓW

Wokół nacjonalizmu i związanego z nim pojęcia narodu narosło wiele kontrowersji i emocji, które w dużym stopniu wpływają na ocenę i klasyfikację tego zjawiska. Dobrym przykładem tej sytuacji jest kwestia terminologiczna związana ze znaczeniem terminu „nacjonalizm”

i ściśle z nim powiązanego terminu „naród”. Pewna świadomość historycznych korzeni tych terminów i stopniowej „desemantyzacji” prowadzącej do nadania im nowego znaczenia powinna być wstępem do rozważań formalnych nad nacjonalizmem, dlatego skrótowo do tej kwestii teraz się odniosę.

Termin „nacjonalizm” do powszechnego użycia w językach europejskich wszedł dopiero w XIX wieku (Kedourie, 1960). W sensie syntaktycznym jest nominalną formą wywodzącą się od rzeczownika „naród”, który ma łacińskie pochodzenie. Samo słowo „naród” na gruncie językowym semantycznie związane jest z czasownikiem *natus est*, zatem wskazywałoby na genetyczną kwestię pochodzenia, zrodzenia, zaistnienia. To ważne określenie, ponieważ dawało (i daje) możliwość szukania „naturalnych” podstaw i wspólnych korzeni dla określonej wspólnoty, którą można z tej perspektywy (choć nie tylko) określać jako „narodową”, to znaczy naturalnie (genetycznie) z sobą związaną. Bez kłopotu taką etymologię odnajdujemy w języku polskim: naród od narodzić się, czyli powstać. Warto wskazać, że w języku łacińskim od czasownika *natus est* wywodzi się także inny bardzo ważny termin, stosowany powszechnie w nacjonalistycznej narracji. Chodzi mianowicie o termin „natura”, „naturalny”. Co ciekawe, ów termin był na gruncie łaciny odpowiednikiem greckiego słowa *physis*, które dla tradycji filozoficznej wydaje się kluczowe. Termin *physis* pojawił się u początków myślenia filozoficznego w starożytnej Grecji i stanowił abstrakcyjny konstrukt, który miał się odnosić do określenia podstawy, konstytucji wszelkiego bytu, wszystkiego, co istnieje, zarazem wprowadzając powszechną intuicję rozumienia rzeczywistości jako czegoś jednego, zjednoczonego. Wielu badaczy myśli greckiej uważa, że termin *physis* stoi u początków abstrakcyjnego myślenia wprowadzając sens-usensownienie do wszelkiego istnienia. Świat z tej perspektywy ujęty jako *physis* jest rozpoznawany przez człowieka jako sensowny, a poznaniem i odkryciem tego sensu zajmuje się wiedza. Łacińska *natura* odpowiada tej greckiej intuicji.

W nacjonalistycznej narracji podkreśla się przede wszystkim wskazany kontekst genetyczny i takie myślenie stało u podstaw doktryn powstałych w XIX wieku. Silne podparcie dla genetycznych wspólnych korzeni grupy (masy lub wspólnoty) określanej mianem narodu stanowiło odkrycie ewolucjonizmu, szczególnie w jego społecznej wersji zapoczątkowanej przez H. Spencera. W takim rozumieniu

„etymologicznie” naród oznaczał związaną biologicznie grupę ludzi, którzy mogli gdzieś w zamierzchłej (a później mierzalnej czasowo przeszłości) doszukiwać się wspólnych przodków „krwi”. Koncepcja ta stanowiła podstawę konstruowania wszelkiego mitu politycznego, czyli specyficznej interpretacji dziejów mającej afirmować narody i stanowiącej podstawę ich tożsamości. Zatem wywodzący się z łaciny termin „naród” stał się funkcjonalnym nośnikiem ideologii narodowej stanowiącym „istotową” cechę wszystkich występujących w niej charakterystyk (Calhoun, 1997).

Wydaje się interesujące, że w klasycznej łacinie w okresie starożytnym i później w średniowieczu konotacja terminu „naród – *natio*” była inna. W starożytnym Rzymie za pomocą terminu *natio* określano wszystkich tych, którzy nie są obywatelami wiecznego miasta, są więc na przykład mieszkańcami prowincji. Termin ten miał zatem społeczno-polityczne podłoże (choć oczywiście genetycznych związków nie udało się do końca wykluczyć) i pozwalał wyraźnie odróżnić Rzymianina jako mieszkańca Rzymu oraz nie-Rzymianina, mieszkańca jednej z wielu prowincji imperium. Należy jeszcze pamiętać, że starożytni łacinnicy pojęcia *natio* używali także jako łacińskiego odpowiednika greckiego terminu *ethnos*. Ów termin wśród Hellenów miał podobną do rzymskiego odpowiednika konotację, gdyż jako *ethnos* określano Hellenów będących obywatelami (mieszkańcami) innego polis, miasta-państwa (Sand, 2014). Byli więc nimi np. Tebańczycy, Ateńczycy, Spartanie, Beoci i dla każdego z nich wszyscy pozostali jako w pewnym sensie „obcy”, obca wspólnota, określani byli mianem *ethnosu* (Hobsbawm, 2010; Calhoun, 1997). Ten grecki termin przeszedł do języków europejskich i stopniowo przestał być traktowany jako synonim *natio* (właściwie to odwrotnie: *natio* przestało być synonimem *ethnos*), ale stał się określeniem pewnej grupy, zbiorowości ludzkiej posiadającej wspólne cechy. Termin ten przyjęty został w ideologii nacjonalistycznej na określenie grupy ludzi tworzących wspólnotę, niemniej w słabszym znaczeniu niż w przypadku narodu. Często również grupę etniczną w nacjonalizmie traktuje się jako strukturę poprzedzającą wytworzenie się „prawdziwego” narodu. Z tej perspektywy droga „genetycznego” rozwoju narodu rozpoczynałaby się od jakiejś bliżej nieokreślonej gromady i poprzez bardziej dojrzałą społecznie, ponieważ opartą na kulturowych więziach wspólnotę etniczną, podążała do stworzenia

narodu. Okazuje się więc, że kategoria etniczności funkcjonuje także niezwiązana bezpośrednio z ideologią nacjonalistyczną (choć często pod jej wpływem), opisując pewne wspólnoty etniczne jako niższy szczebel integralności grupowej, które są niejako „wstępnym etapem” koniecznym do ewentualnego wytworzenia (lub pojawienia się) wspólnoty narodowej.

W średniowieczu poprzez *natio* rozumiano grupę, którą łączył jakiś interes podparty wspólną przynależnością do szeroko rozumianego obszaru geograficznego i językowego. Klasycznym przykładem tak rozumianej wspólnoty-narodu są nacje uniwersyteckie, które powstawały i istniały tylko w określonym czasie, miały więc wyraźnie zaznaczony interes wspólny. Przynależność do poszczególnej nacji obejmowała tylko czas studiów, a samo pojęcie tak rozumianej nacji-narodu i przynależności do niej było bardzo szerokie. Na przykład, na uniwersytecie paryskim istniały cztery tak rozumiane nacje obejmujące wszystkich studiujących: *l'honorable nation de France*, *la constante nation de Germanie*, *la vénérable nation de Normandie*, *la fidèle nation de Picardie*. Najogólniej mówiąc, tak rozumiany naród to czasowa wspólnota interesów – w tym przypadku nauczania, oparta na przynależności geograficznej i kulturowej.

W wieku XIII pojawiło się także inne rozumienie narodu, co związane jest z soborem w Lyonie (Sobór Lyoński II) w roku 1274. Na soborze tym pojęciem narodu określono wspólnotę wiary chrześcijańskiej będącą częścią politycznej reprezentacji Kościoła. We właściwym znaczeniu przynależność do tak rozumianego narodu dotyczyła tylko wybranego stanu elity Kościoła, sobór, określając bowiem w konstytucjach zasady wyboru papieża, statusu dóbr kościelnych, obowiązków i przywilejów stanu duchownego, wyróżnił w ramach szeroko pojętej wspólnoty wszystkich wiernych – *christianitas*, elitę religijną polityczną oraz społeczną (Dokumenty Soborów Powszechnych, 2007).

Powiązanie pojęcia narodu z wybraną elitą społeczno-polityczną przetrwało kilka stuleci, determinując zarazem semantyczną zmianę w rozumieniu terminu *natio*. Narodem zaczęto stopniowo określać pewną grupę mieszkańców danego obszaru (księstwa, królestwa, lub republiki), którym przypadły przywileje władzy zarówno w sensie politycznym, ekonomicznym, jak i społecznym. Dobrym przykładem takiej narodowej elitarności jest Rzeczypospolita Obojga Narodów,

w której pojęcie narodu obejmowało wyłącznie stany szlacheckie Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Podobnie było w Anglii, choć w przypadku tego kraju od około XVI w. można zauważyć stopniowo narastający proces przejścia w rozumieniu narodu od jego elitarnego do egalitarnego znaczenia obejmującego coraz szersze kręgi niższych warstw – „ludu”. W języku angielskim zaznaczyło się to w semantycznym zrównaniu przejętego z łaciny terminu *nation* z terminem *people*, czyli pojęciem ludu (Greenfeld, 1992). W tym znaczeniu wytworzyło się nowoczesne, współczesne i kluczowe dla nacjonalizmu utożsamienie kategorii narodu z ludem, zatem zrównanie mającego pierwotnie raczej pejoratywne znaczenie terminu *people*, który oznaczał proste masy ludu, w większości chłopstwa nieposiadającego żadnej politycznej władzy na terenie królestwa i w tym znaczeniu stanu nieuprzywilejowanego, z elitarnym narodem jako podmiotem i suwerenem władzy. Dlatego w Anglii w odniesieniu do ludu-narodu zaczęto wypracowywać nowe kryteria jego wyodrębnienia i wartości¹. Była to przede wszystkim wyraźnie akcentowana odrębność w stosunku do innych ludów-narodów, co wiązało się z niekwestionowanym prawem do suwerenności. Drugim czynnikiem kształtowania narodu stało się poczucie wspólnoty myślenia, wytwarzające wspólne i charakterystyczne postawy wobec

1 John Locke pojęcia *people* używa na określenie naturalnego, przedspołecznego stanu człowieka. Zob. np. następujący fragment: „Conformable hereunto we find the people of America, who (living out of the reach of the conquering swords, and spreading domination of the two great empires of Peru and Mexico) enjoyed their own natural freedom, though, caeteris paribus, they commonly prefer the heir of their deceased king; yet if they find him any way weak, or incapable, they pass him by, and set up the stoutest and bravest man for their ruler” (Locke, 1996, s. 217). Terminem *people* oznacza Locke człowieka w stanie natury, z kolei termin *nation* jest już wyższym stanem „uczłowieczenia” stanowiącym rozwojowy aspekt człowieczeństwa. Świadczy o tym chociażby takie stwierdzenie: „Thus, though looking back as far as records give us any account of peopling the world, and the history of nations, we commonly find the government to be in one hand” (Locke, 1996, s. 218). Porównaj polski przekład: Locke, 1992, s. 237. Tłumacz wybrał dla angielskiego *people* polskie słowo *lud*, co w przedstawionym kontekście jest poprawne. Ciekawsyj wydaje się przekład drugiego przytoczonego tu fragmentu z paragrafu 106. Czytamy bowiem: „Tak więc patrząc w przeszłość tak daleko, jak sięgają ślady zaludnienia na świecie i historii ludów...”. Tłumacz angielskie *peopling* przekłada za pomocą słowa *zaludnienie*, z kolei *nations* oddaje jako *ludy*, co może już budzić pewne wątpliwości.

świata i innych oraz kształtujące takie, a nie inne struktury życia zbiorowego zarówno społecznego, jak i ekonomicznego. Trzecim czynnikiem kształtującym naród okazał się postulat powszechnej politycznej solidarności – wszyscy członkowie przyjmują wspólne zasady polityczne stanowiące podstawę życia we wspólnym państwie. Wreszcie, ostatnim czynnikiem był postulat powszechnej lojalności wobec wspólnoty i jej poszczególnych członków. W przemianach społeczno-politycznych zachodzących w Anglii pod koniec XVI i przez cały XVII wiek można wyodrębnić wszystkie te zjawiska determinujące specyficzną narodową postawę (Greenfeld, 1992).

2. IDENTYFIKACJA NARODOWA

Wraz ze stopniową zmianą semantyczną terminu „naród” wykształciła się także odrębna identyfikacja narodowa. Najczęściej zaczęto wskazywać na homogeniczność sprawiającą, że poszczególne jednostki należące do określonego ludu stają się także członkami określonego narodu. Cały ten proces homogenicznego przejścia od jednej kategorii społecznej niższego rzędu do wyższej – narodu jako rezultat uzyskania dojrzałej świadomości społeczno-politycznej dokonywał się zdaniem nacjonalistów przez wskazanie wyraźnych kryteriów, za pomocą których starano się zdefiniować przynależność narodową. Do kryteriów tych zaliczono: wspólną historię (dzieje), wspólne terytorium, wspólny język oraz wspólną kulturę (tradycję). W ten sposób określając kryteria przynależności narodowej, utworono drogę dla ideologii nacjonalistycznej, bazującej na wspólnotowym poczuciu tożsamości narodowej (Calhoun, 1997). Kryteria identyfikacji narodowej nie mają realnego obiektywnego statusu. W zasadzie są wytworem społecznym kształtującym elementarny, a nie wyłącznie polityczny sposób zachowania i działania. W tym sensie nacjonalizm objawia się np. w zachowaniu kibiców, którzy nie planują jakichś działań politycznych. Podobnie można wykształcić w sobie autentyczne poczucie dumy narodowej, przywiązanie do symboliki – sztandary, ceremonie. Tak odbierana postawa nacjonalistyczna nie mieści się w schemacie jednoznacznej oceny w kategoriach moralnych, czy jest dobry, czy zły. Staje się tylko manifestacją zbiorowej postawy wobec rzeczywistości. Tak rozumiany

nacjonalizm jest oparty przede wszystkim na świadomości i mentalnym przeświadczeniu.

3. HISTORYCZNE PRZYCZYNY POWSTANIA NACJONALIZMU

Początki nacjonalizmu, tak jak dziś go rozumiemy, przypadają na XIX wiek, szczególnie na drugą jego połowę. Związane były z przemianami społeczno-politycznymi zachodzącymi zwłaszcza w wysoko rozwiniętych krajach kapitalistycznych (Hobsbawm, 2010; Smith, 2007). Niemniej proces ten był bardzo zróżnicowany i niejednorodny. Nacjonalizm należy traktować jako ideologię opartą na trzech fundamentach: był rezultatem poszukiwań nowych podstaw pod tworzenie wspólnoty ludzi, w pewnym sensie był odpowiedzią na kryzys dotychczasowych struktur społeczno-politycznych, oraz wynikał z rozwoju cywilizacyjnego, w tym z postępu w nauce i obalaniu dawnych dogmatów (kontestacja religii). Zarazem należy podkreślić, że nacjonalizm nie jest jakąś konieczną formą partykularyzmu narodowego, lecz wyraźną kategorią polityczną i tylko w obszarze politycznym znajduje swe uzasadnienie (Calhoun, 1997). Innymi słowy, nacjonalizm jest ideologią polityczną, która na przestrzeni wskazanego czasu przejawiała się w różnych formach. Szczególnym znakiem rozpoznawczym każdego nacjonalizmu jest wytworzenie specyficznej formy dyskursu, retoryki narodowej sprzyjającej spajaniu solidarności narodowej na poziomie różnych grup społecznych, w obrębie których zaczyna dominować określony, charakterystyczny formalny model dyskursu obejmującego właściwe obszary zainteresowań prezentowanych w nacjonalizmie. Wyliczając kilka najważniejszych elementów retoryki nacjonalistycznej, należy wskazać na: problem określonego terytorium „narodowego”, problem jego granic; niepodzielność narodu; suwerenność narodową lub aspiracje do niej, czego ostatecznym celem staje się autonomiczne państwo; oddolna legitymizacja władzy; powszechne uczestnictwo wszystkich członków narodu we wspólnych sprawach; bezpośrednie członkostwo w narodzie; wspólnota szeroko pojętej kultury i poczucie wspólnej historycznej drogi. Każdy z podanych elementów w różnym zakresie wypełnia treść każdej nacjonalistycznej narracji. W sensie

praktycznym szczególnie nacisk ideologia nacjonalistyczna kładła na prawo narodu do własnego niepodległego państwa, dlatego element państwowy i powiązany z nim specyficzny patriotyzm charakteryzujący właściwą postawę „propaństwową” stał się dla nacjonalizmu czynnikiem pobudzania aktywności członków danego narodu.

Wiek XX pokazał zbrodnicze konsekwencje nacjonalizmu (szczególnie spod znaku swastyki), dlatego w okresie powojennym nacjonalizm oceniany jest raczej w kategoriach negatywnych (Hobsbawm, 2010). Często postrzega się nacjonalizm jako agresywną ideologię rodzącą przemoc i budującą w świadomości społecznej obraz podziału na „my” i „oni”, czyli obcy, konkurenci, a nawet wrogowie. W konsekwencji nacjonalizm powiązany został z agresywną postawą kształtującą i podsycającą antagonizmy między grupami społecznymi, społeczeństwami czy narodami, co w ostateczności w prostej linii prowadziło do otwartych konfliktów politycznych przeradzających się w konflikty militarne przybierające postać barbarzyńskich konfrontacji skupionych na zniszczeniu wszystkiego, co przynależy do danego „wrogiego” narodu włącznie z nim samym. W powszechnej świadomości to nacjonalizm ze swoją agresywną postawą siejącą nienawiść i skrajne postawy odpowiedzialny jest za spowodowanie dwóch największych konfliktów zbrojnych w dziejach ludzkości – wojen światowych. U podłoża każdej z nich tkwiła postawa nacjonalistyczna zachęcająca do postrzegania świata w sposób jednoznaczny, zdecydowanie upraszczający ogólny obraz polityczny i społeczny. Był nacjonalizm w swych różnorodnych wydaniach nastawiony zdecydowanie na konfrontację. Ukształtował on postawę wykluczającą możliwość kompromisu, a zarazem zachęcającą do podejmowania radykalnych działań.

4. FORMALNE ELEMENTY KSZTAŁTUJĄCE IDEOLOGIĘ NACJONALISTYCZNĄ

Mimo wielu różnic badacze nacjonalizmu, szczególnie po II wojnie światowej, zwracają uwagę na trzy formalne elementy kształtujące każdą postawę nacjonalistyczną. Pierwszy z nich to wytwarzanie specyficznej terminologii, która dominuje w dyskursie nacjonalistycznym (naród, etos, więzy krwi, braterstwo wspólnoty). Drugim

elementem jest silny akcent stawiany na realizację celu, który pobudza członków danej społeczności (narodu) do działania. Tym celem najczęściej jest stworzenie lub wzmocnienie (np. przez poszerzenie granic) państwa narodowego. Czynnikiem ten odgrywa bardzo ważną rolę społeczną, ponieważ najczęściej aktywizuje bierne jednostki i sprawia, że odnajdują one sens w działaniu i życiu². Trzecim elementem obecnym w każdej ideologii nacjonalistycznej jest formowanie specyficznej aksjologii i systemu moralnego stanowiącego usprawiedliwienie podejmowanych działań. Ten moralno-etyczny aspekt kształtuje wśród członków narodu poczucie usprawiedliwienia wobec postępowania, które często prowadzi do ekstremalnych zachowań wobec innych. Zacierają się tu granice między dobrem i złem, a zbrodnia często jest uzasadniana i usprawiedliwiana specyficznym kanonem wartości. Nacjonalizm w takim rozumieniu jest postawą totalną wymagającą także pełnego jednoznacznego zaangażowania (Calhoun, 1997).

5. WNIOSKI

Wydaje się, że największe niebezpieczeństwo wynikające z tej ideologii ujawniło się w kontekście aksjologicznym. Wytworzenie swoistego, często wymykającego się poza uniwersalne wartości moralne i etyczne schematu wartości, szczególnie wobec rozumienia tego, czym jest dobro, przyniosło najbardziej złowieszcze rezultaty. Wskazane wcześniej formalne aspekty ideologii nacjonalistycznej, czyli specyficzny język, ściśle określone teleologiczne nastawienie mobilizowały masy do aktywnego działania, a przede wszystkim stały się narzędziami politycznego oddziaływania i sterowania oraz manipulacji. Ideologia nacjonalistyczna, często szlachetna w swych założeniach i intencjach, jak choćby w przypadku narodów, ludów

2 Klasycznymi przykładami mogą być idee dwóch najkrwawszych totalitaryzmów, stalinizmu i hitleryzmu. W obu z różnym nasileniem wynikającym z konfiguracji polityczno-społecznych stawiano jako cel wielkie idee podboju innych terytoriów. W hitleryzmie była to idea *Lebensraum* – poszerzenia przestrzeni życiowej dla Niemców, w stalinizmie idea niesienie płomienia rewolucji do innych krajów. Granie kartą nacjonalistyczną miało tu fundamentalne znaczenie.

walczących o polityczną i kulturową niezależność³, przybrała jednak postać radykalnego ujęcia rzeczywistości społeczno-politycznej, silnie oddziałując na kształtowanie politycznych, ale w ostateczności także moralnych i społecznych postaw. W tym sensie zdeterminowała zachowania poszczególnych członków danej wspólnoty lub narodu, w zasadzie przekształcając ich w specyficznym nastawieniu do rzeczywistości jednostki, które sens własnego życia i statusu związały z ponad rzeczywistym w znaczeniu ontologicznym stojącym wyżej w hierarchii bytowej mitycznym wyobrażeniem narodu, który w powszechnych dziejach świata realizuje wyznaczoną i konieczną misję. Świetnym przykładem takiego zachowania jest ideologia volkizmu oparta na spoczywającej na narodzie niemieckim niezwykle ważnej roli dziejowej wobec całej ludzkości (zob. świetne opracowanie tego zagadnienia: Huber, 1992). Jest to idea mesjańska, która zresztą nie była obca także innym, w tym również pojmowaniu narodu polskiego⁴. Członkowie wspólnoty narodowej często stosowali do swoich

3 Dobrym przykładem może być tu choćby nacjonalizm polski reprezentowany przez środowiska prawicowe, a ściślej mówiąc Narodową Demokrację, który skupiał się w pierwszym rządzie na walce o zachowanie tkanki narodu polskiego i dążeniu do odzyskania (uzyskania) niepodległości. Postulaty narodowe łącznie z określeniem formalnych i ontycznych ram idei narodu świetnie widać w sztandarowym tekście Romana Dmowskiego *Myśli nowocześnie Polaka*. Warto wyróżnić szczególnie dwa rozdziały: drugi pod tytułem „Charakter narodowy” oraz siódmy pod tytułem: „Zagadnienia narodowego bytu” (zob. Dmowski, 2007, s. 37-50 i 155-166).

4 Należy wskazać, że początek niemieckiego nacjonalizmu – volkizmu to bez wątpienia wystąpienie J. Fichtego. Świadectwem może być tu broszura pod tytułem *Beitrag zur Berichtigung der Urtheile des Publikums über die französische Revolution* opublikowana w 1793 r. w Gdańsku. Koncepcja zyskuje w tym dziele swe uzasadnienie. Fichte rozpatruje ten problem z perspektywy rozwoju świadomości społecznej i wolności wśród Niemców (Fichte, 1793). Szczególnie ważny jest pierwszy rozdział pierwszej księgi pod tytułem: *Hat überhaupt ein Volk das Recht, seine Staatsverfassung abzuändern?* (s. 21-32), a także czwarty rozdział tej księgi pod tytułem: *Von begünstigten Volksklassen überhaupt, in Beziehung auf das Recht einer Staatsveränderung* (s. 57-72). Misję i dziejową rolę Niemców wobec świata szczególnie mocno podkreślał Hegel, który w swych *Wykładach z filozofii dziejów* nie zawahał się stwierdzić, że oto teraz my, Niemcy, przejęliśmy rolę misjonarza wobec ludzkości w jej rozwoju. Tę pałeczkę przywódcy cywilizowanej ludzkości Niemcy zdaniem Hegla przejęli po starożytnych Grekach i Rzymianach. W XIX wieku w Niemczech powstawały organizacje promujące pangermanizm i volkizm w ostrej nacjonalistycznej wersji. Szybko zaczęły powstawać różne

działań narodowy kanon etyczny, który kategorię dobra na ogół utożsamiał z partykularnym „dobrem” jednego narodu, ignorując i praktycznie unieważniając jego uniwersalny, powszechny wymiar. Taka etyka, moralność *de facto* oparta była na bardziej lub mniej skrywanym relatywizmie, choć bardzo często szczególnie w doktrynach totalitarnych wprowadzaną aksjologizację postulatycznie uważano za absolutną o obiektywną. W tym sensie ideologia nacjonalistyczna wprzęgnięta w tryby totalitarne (nazizmu czy komunizmu) dawała klarowną i odwołującą się do jakichś wyższych praw natury moralność, która za dobre uznawała wszystko to, co służy realizacji postawionych wobec narodu celów lub dziejowej misji (można wskazać, że owa moralność opierała się ujawnieniu w ramach danej ideologii determinizmu dziejowego i związanej z nią konieczności takiego, a nie innego działania⁵). Taka postawa w pełni usprawiedliwiała „etycznie” nawet najohydniejsze i nieludzkie zachowania członków narodu, którzy największe popełniane przez siebie zbrodnie często tłumaczyli specyficznym narodowym kodeksem moralnym, traktując podjęte przez siebie działania w kategoriach misji dziejowej – narodowej i w tym znaczeniu koniecznej do realizacji.

BIBLIOGRAFIA

- Anderson, B. (1997). *Wspólnoty wyobrażone: rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, przeł. S. Amsterdamski. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Baron, A. i Pietras, H. (red). (2007). *Dokumenty soborów powszechnych. Tekst grecki, łaciński, polski. T. II*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Calhoun, C. (1997). *Nationalism*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

organizacje: Alldeutsche Verband, Bund der Landwirte, Deutschnationaler Handlungsgehilfenverband. W pewnym sensie z tych środowisk wyłonił się w XX w. narodowy socjalizm, łącząc się z działalnością takich organizacji jak Deutsche Kolonialgesellschaft czy z następcą ruchu wszechniemieckiego Deutschevölkischen Schulz- und Trutzbund. Z polskich nowszych pozycji proces ten dobrze opisuje Żyliński, 2014.

- 5 Dobrym przykładem takiego stanu może być tekst programu partii NSDAP, w którym wyraźnie określono cele i zadania tego ruchu politycznego związane z realizacją postulatów narodowych.

- Dmowski, R. (2007). *Myśli nowoczesnego Polaka*. Warszawa: Ligatur.
- Fichte, J.G. (1793). *Beitrag zur Berichtigung der Urtheile des Publikums über die französische Revolution*. Erste Teil. *Zur Beurteilung ihrer Rechtmäßigkeit*. Danzig: Verlag Ferdinand Troschel.
- Gellner, E. (2009). *Narody i nacjonalizm*, przeł. T. Hołówko. Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Greenfeld, L. (1992). *Nationalism. Five Roads to Modernity*. London: Harvard University Press.
- Huber, E.R. (1992). *Dokumente zur deutschen Verfassungsgeschichte. Deutsche Verfassungsdokumente 1918-1933*. Berlin: Kohlhammer.
- Hobsbawm, E. (2010). *Narody i nacjonalizm po 1780 roku. Program, mit, rzeczywistość*, przeł. J. Maciejczyk i M. Starnawski. Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Kedourie, E. (1960). *Nationalism*. London: Blackwell Publishers.
- Locke, J. (1992). *Dwa traktaty o rządzie*, przeł. Z. Rau. Warszawa: PWN.
- Locke, J. (1996). *Two Treatises of Government*. London: Cambridge University Press.
- Smith, A.D. (2007). *Nacjonalizm*, przeł. E. Chomicka. Warszawa: Wydawnictwo Sic.
- Żyliński, L. (2014). *Od Prus do Europy. Szkice o tożsamości narodowej Niemców*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK.